

[itobiad], 2022, 11 (1): 624-643

İslam Ekonomi Felsefesi ve Etiği Bağlamında Kavâid-i Hamse Kavaid-i Khamse the Context of Islamic Economic Philosophy and Ethics Video Link: https://youtu.be/mwt1-vUEF6A	
Mehmet ONUR Dr. Öğr. Üyesi, H.Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Asst.Prof., Hatay M.K. University Faculty of Theology Department of Islamic Law mehmet.onur@mku.edu.tr 0000-0002-2229-6450	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 21.01.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 28.03.2022
Yayın Tarihi / Published	: 29.03.2022
Yayın Sezonu	: Ocak-Şubat-Mart
Pub Date Season	: January-February-March

Atıf/Cite as: Onur, M. (2022). İslam Ekonomi Felsefesi ve Etiği Bağlamında Kavâid-i Hamse . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (1) , 624-643 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/68190/1061183>

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN, Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

İslam Ekonomi Felsefesi ve Etiği Bağlamında Kavâid-i Hamse

Öz

İslam Hukuku biliminin bir parçası olarak İslam ekonomisi, yeni bir sosyal bilim disiplini olarak ortaya çıkmıştır. Ülkemizde dahi çeşitli yükseköğretim kurumlarında henüz yeni yeni tanınmaya, bazı kurum ve kuruluşlar aracılığıyla uygulanmaya başlandı. Ancak İslam Hukukunun ekonomiye dair kurallarının, klasik ekonomik düşünce içerisinde ulaşması gereken noktaya henüz gelmediği görünüyor. İslam ekonomisi; insanlığın, kaynakları sürdürülebilir ve uygun şekilde kullanması gerektiğini öğretir. Adalet ilkesi ile kaliteli yaşamın sürekliliğini sağlamak için kurallar koyar. Ekonomik sistem, temel prensipler vaz edilmek suretiyle işlemeye bırakılmıştır. Ekonomi ahlakî çerçeve içerisinde belirlenir, özgürlükler herhangi bir ihlal olmaksızın korunur ve bu prensiplerin dışında doğrudan ekonomiye yönelik müdahaleler yapılmaz. Bu nedenle, İslam ekonomisi her şeyden önce uygulanabilir bir ekonomik sistemdir. İslam'ın, kendi değerlerine dayalı, ekonominin doğru anlaşılması için alternatif bir yaklaşım ve temel değerleri referans alan bir mekanizma olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanında klasik ekonominin varsayımları ve bakış açısını da bilmek gereklidir. Bu nedenle İslam Hukuku ilkelerinin, İslam Hukuku içindeki ekonomi ile ilgili ilkelerin ve davranışların birbiriyle ilgisinin kurulması için temel çıkarımların yapılması gerekmektedir. Tüm bu bilinmezliklere ve bu konuyla ilgili yeterince araştırmalar yapılmamasına rağmen, çağdaş İslam iktisadı, yatırımcılar tarafından uygulanabilirliğinin ve kâr getirme oranının yüksek olmasından dolayı son dönemde yoğun bir ilgi görmeye başlamıştır. Ancak öyle görünüyor ki İslam araştırmalarında kavaidin, anlaşılıp uygulanması için akademik manada harcanan çaba yeterli düzeye ulaşmamıştır. Bu makale kavâidin ekonomi felsefesi ve etik ile alaka düzeyini incelemekte ve kavaid-i hamseye vurgu yapmaktadır. İslam Hukuku ilkeleri ve kavaid-i külliye İslam ekonomisi uygulamasıyla yakından alakalıdır. Bu çalışmada amaç, kavâid ile İslam ekonomisinin birbiriyle bağlantısını kurmak yoluyla değerlendirilmesidir. Elde ettiğimiz sonuç ise kavâidin İslam ekonomisi alanına önemli ölçüde katkı sağladığı şeklindedir.

Anahtar kelimeler: İslam, Ekonomi, Kavâid, İslam Hukuku, İslam Ekonomisi, Etik

Kavaid in the Context of Islamic Economic Philosophy and Ethics

Abstract

As a part of the science of Islamic Law, Islamic economics has emerged as a new social science discipline. Even in our country, it has just begun to be recognized in various higher education institutions and to be implemented through some institutions and organizations. However, it seems that the economic rules of Islamic law have not yet reached the point they should have reached in traditional economic thought. Islamic economy; teaches that humanity must use resources sustainably and appropriately. It sets

rules to ensure the continuity of quality life with the principle of justice. The economic system has been left to function by laying down basic principles. The economy is determined within the moral framework, freedoms are protected without any violations, and there are no direct interventions to the economy other than these principles. Therefore, Islamic economics is first and foremost a viable economic system. It should be taken into account that Islam is an alternative approach for a correct understanding of the economy, based on its own values, and a mechanism that takes basic values as a reference. In addition, it is necessary to know the assumptions and perspective of traditional economics. Therefore, basic inferences need to be made in order to contextualize Islamic law principles, economic principles and behaviors within Islamic law. Despite all these obscurities and the lack of sufficient research on this subject, contemporary Islamic economics has recently started to attract intense interest due to its high applicability and profit-making rate by investors. However, it seems that the academic effort to understand and apply the principles and principles of this discipline in Islamic studies, which is an important aspect of Islamic Law, has not reached a sufficient level. . The main principles of Islamic law principles and kawaid-i kulliye are closely related to the practice of Islamic economics. The aim of this study is to evaluate the Islamic economy with the kavaid through contextualization. The result we obtained is that Kavâid has contributed significantly to the field of Islamic economics.

Keywords: Islam, Economics, Kavaid, Islamic Law, Islamic Economics, Ethics

Giriş

Birçok ekonomist İslam ekonomisinin klasik ekonomiye alternatif olarak ortaya çıktığını dile getirmektedir. (Zaim, ts., s. 269) İslam dini, ilk andan itibaren içinde bulunduğu ekonomik sistemden farklı, kendine mahsus bir sistem geliştirmiştir. Ancak İslam ekonomisi kendinden önceki sistemi tümüyle reddetmemiş, kendi bünyesine uyan işlemleri kabul etmiş, özellikle faize, haksız kazanca ve sebepsiz zenginleşmeye sebebiyet veren tüm işlemleri ise reddetmiştir. Bu açıdan bakıldığında emek, olumlu risk ve olumsuz caiz risk (Onur, 2018, s. 81-83) kullanımını önceleyen bir sistem olduğu, evrensel gerçekliğe uygun ve insanoğlunun sosyo-ekonomik davranışlarını da göz önünde bulundurduğu görülür. Bu anlayışı ortaya koyan bir sistem olduğu açık bir şekilde, fıkıh, fıkıh usûlü, kavaid ve makâsidü's-şeri'a ile de anlaşılmaktadır. İslam ekonomisinin birincil önceliği, insanın dünyevi ve uhrevi mutluluğunu sağlamak için adaletsizliği önleyen bir sistem kurmaktır. Ancak bu hedeflere insan yaşamının, İslam hukuku ilkelerine göre düzenlenmesi halinde ulaşılabilir. Bu sistem, kulların Allah'a ve topluma karşı sorumluluklarını yerine getirme durumlarını koyduğu kurallar aracılığıyla kontrol altına almaktadır. Bunun için İslam Hukuku kaynakların en verimli bir şekilde kullanımını emreder.

Günümüzde, konuya odaklanan bir disiplin araştırması olması hasebiyle hukuki ilkelerin iktisat çalışmalarıyla ilgisinin kurulması zorunlu olmaktadır. Burada amaçladığımız nokta İslam Hukuku ve ekonomi alanları arasında bilimsel olarak ilgi kurmaya çalışmaktır. Bundan dolayı, İslam Hukuku ve iktisat biliminin ortak çalışılması için çaba harcanması gerekmektedir.

Bu çalışmada, kavaidi esas alarak farklı bir perspektifle bu kaidelerin ekonomik sisteme nasıl kolaylıklar getireceği incelenecektir. İslam ekonomisi anlayışıyla veya daha genel bir ifadeyle İslam Hukuku perspektifiyle insanın ekonomik davranışlarının amacı nasıl anlaşılmalıdır. Bu da ancak iki disiplin arasındaki bağlantıyı sağlamak suretiyle mümkün olabilir.

İktisat/Ekonomi

İktisat kelimesi aslen Arapça olup, insanların yaşamak amacıyla üretmesi, üretimde bulundukları şeyleri bölüşme şekillerinin ve bu eylemlerden meydana gelen bağların hepsi şeklinde anlam verilmektedir. (TDK, “İktisat, Ekonomi”, 2021) Öte yandan, ekonomi kelimesinin Latince olduğu ve şu kelimeden türetildiği söylenmektedir: "Hane" anlamına gelen kök kelime oikos ve “yönetmek” anlamına gelen nemein ile ev idaresi anlamlarına gelmektedir. (Döndüren, 2018, s. 141) Bu nedenle, ekonomiyi, bir hane halkının yasal olarak vergilendirilmesi yoluyla sınırlı finansal kaynaklarla yönetimini ifade eder, şeklinde anlarsak doğru anlamış olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu da her reşit bireyi (bk. Onur, 2019) bir dereceye kadar “yönetici” veya “ekonomist” olarak değerlendirmek anlamına gelir. Ancak Adam Smith Milletlerin Zenginliği adıyla yazdığı kitabında ekonomiyi, kişiden ve kişinin evini ve çiftliğini kendi başına yönetip maişetini temin etme hürriyeti manasını bir tarafa iterek devlet ve toplumu ön plana çıkarmak suretiyle milletin-toplumun faaliyeti ve zenginliği anlamında kullanıyordu. (Eskicioğlu, 1999, s. 7) Lionel Robbins ise iktisadı, farklı seçenekleri kullanma imkânı verebilecek sınırlı olanaklar ile karşılanmak istenen ihtiyaçlar arasındaki ilişkilere ilişkin insan davranışlarını inceleyen bilim, şeklinde tanımlıyordu. (Ergin, 1973, s. 431-432)

Klasik iktisadın tasvirici teorileri İslam ekonomisinin bir parçasıdır. İslam Ekonomisi müspet teoriler geliştirebilir. Bu müspet yargılar, “tabiatı gereği” tüm insanlar için geçerli hale gelebilir. Bu yargılar dine, kültüre, ırka gelişmişlik seviyesine vs. bakılmaksızın, insan eylemlerini cihanşümul bir biçimde izah eder. İslam ekonomi bilimi, İslam ahlak anlayışına aykırı, adalet mekanizmasını ortadan kaldıran faiz vb. muameleleri ya da helal kabul edilmeyen sarhoşluk veren maddeleri vb. ürünlerin üretiminin yasaklanması hususunu temel ilkeler arasında sayılması hususunda ısrar etmektedir. (Davud, Haşir ve Yusuf, 2018, s. 309-336)

Kanaatimizce, insanı yalnızca mevcut olan kaynakları kullanmaya sevk ettiği için İslam ekonomisi açısından “göreceli kıtlık” sorunu önemlidir. Böylece İslam ekonomisi insan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla mevcut kaynakların mümkün olan en iyi şekilde kullanımını inceleyen bilimdir, şeklinde tanımlayabiliriz. Klasik iktisatta sınırlı kaynakların sınırsız ihtiyaçları karşılaması şeklindeki tanımdan farklılık arz eden en önemli kavram budur. İslam ekonomisi sınırsız ihtiyaç olduğu fikrine katılmaz, bu sisteme göre sınırsız istek vardır ancak ihtiyaçlar sınırlıdır.¹ İkinci önemli farklılık İslam Hukukunun hükümleri, kaynakların helal çerçevesinde maksimum üretim için kullanılmasını emreder. Bu, İslam ekonomik sisteminin üretimde-tüketimde pazarlama

¹İbn Haldun, bireylerin gereksinimlerini tabii ve suni şeklinde iki başlık altında ele alır. O, tabii ihtiyaçları da “zarurî”, “hâci” ve “kemali” diye üç ayrı başlık altında inceler. Yaşamı sürdürmek için karşılanmak zorunda olan ihtiyaçları zaruri, zaruret derecesinde olmayıp konfor temin eden ya da müstakbel zamanda gereksinimi olan ihtiyaçları hâci, müstakbel ile ilgili gereksinimlerini de gidermiş bireylerin düşünce, bedii vb kaygılarını gidermeye dair ihtiyaçları da kemali ihtiyaçlar içine dâhil eder. (İbn Haldûn, 1968, 1:97-104, 139, 472).

ve satış aşamasında kısacası her aşamada ahlakîliği ön plana koyduğu anlamına gelir. Üretimi, dağıtımı, pazarlamayı veya değişim ve tüketimi yöneten birçok İslam Hukuku ilkeleri söz konusudur. Bu nedenle İslam ekonomik sisteminin amacı toplumdaki yoksullar ile zenginler arasındaki uçurumu azaltarak sosyo-ekonomik adaleti sağlamaktır. (Tevbe 9/60; Haşır 24/ 7) İslam ekonomisinin en bariz karakteristik özelliği, İslami ilkelere dayanmasıdır. Nitekim Kuran'da ücret (icâre: kira ve hizmet), alış-veriş (bey), faiz, mal ve paraların kıymetlerinin azaltılmaması, zekât ile zekâtın verilecek yerleri, ziraat ve ticaret vb. daha ekonomiyle alakalı birçok husus hakkında ayetler mevcuttur. Buradan hareketle iktisat sisteminin esasını oluşturan üretim, tüketim, mübadele ve diğer hususlarda genel prensiplerin varlığı görülür. İslam ekonomisi bu nedenle birey, toplum, kurumlar ve bütünsel olarak her yönüyle Müslümanlar için önemlidir. İslam Hukuku, Temel İslâm Bilimleri alanının ekonomiyile bağlantı kuran bir disiplindir. Bununla birlikte, kişiler arası ilişkilerin kurallarını belirleyen İslam Hukukunun alt dalı olan ilimler; İslam Hukuk Usulü, Makâsidü's-şerî'a, Kavâid-i Külliye ve İslam ekonomisidir. Ekonomik işlemlerin yürütülmesi ile ilgili yasal çerçeveyi İslâm hukuku belirler. Kişilerarası ilişkilerin ana hatlarını etik teorileri yoluyla anlamak, ekonomik ilişkilerin formüle edilmesi için önemlidir. İslam ekonomisi, insan davranışlarının ekonomi ile ilgisini inceler. İslam Hukuku da bu işlemlerin ve davranışların ahlakî olarak yürütülmesine ilişkin doktriner ve yasal hükümleri inceler. Bu nedenle İslam Hukuku ve İslam ekonomisi iç içe girmiş iki disiplindir.

Etik

Etik tümcesi sözlüklerde şu şekilde geçmektedir: "Töre bilimi. Birbirinden farklı zanaat kolları içerisinde uyulması ya da kaçınılması gereken bütün hareket, tutum ve davranışlardır. Ahlâkla ilgili olan, Ahlâkî. (TDK, "Etik", 2022) İslam öğretisinin hem felsefeyle ilgili hem de ilgili olmayan referanslarda tutum ve davranışlarla ilgili çoğu konu içerisinde asli terimlerden biri ahlâk olmuştur. (Çağrı, 1989, s. 1)

Etik kavramının birbirinden farklı manaları vardır. En çok kullanılan anlamlarından biri ise, insanoğlunun tutum ve muamelelerini kendine mahsus bir şekilde tanzim ettiği temel inanç ve prensipler sistemi veya bütünü şeklinde ifade edilmektedir. Bunun için tıbbî etik diye bir kavramı kullanılır (...) veya Hristiyan etiği ile 10 Emir içinde düzenleme altına alınan, takınılması gereken tutum ve hareketler, yani Hristiyanların davranış şekillerini belirleyen prensipler kastedilmiş olmaktadır. (Türkeri, 2008: s. 11) Ahlak ile ahlakiliğin vâkî ve tarihî olarak yaşandığını, kişilerin bir çeşit biçimlendirdiği, müşahhas olduğu, hayatın içinde vücut bulan ahlakî değerler, elde edilmesi için çaba gösterilen ülkünün mevzubahis kabulleri üzerinde, ahlak diye adlandırılan tarihî olguyu benimseyen felsefe biliminin alt dalına etik denilmektedir. (Cevizci, 2002: 381-382) "Felsefe biliminin bir alt dalı olarak "Etik"; "Ahlâk"tan (farklı olan ve farklılık arz eden değer yargıları ile davranış kuralları sisteminden) ve ahlâkîlik normları düzenlemeye ortaya koymaya çalışan kodlardan (meslea "meslek etikleri" vb.) ayırt edilmelidir. Etik insanî bir olay olan "etik fenomen" için (kişiler arası münasebetlerde değer problemleri gibi) malumat düzenlemeye çalışan bir alandır." (Çakmak, 2005: s. 236-237) Ahlak ise umumi manada salt iyi, istenilen, beğenilen olduğu düşünülen veya muayyen bir yaşam tarzından beslenen tutumları düzenleyen kuralların tümüdür. Ahlak bununla birlikte insanoğlunun kendine kılavuz olarak benimsediği prensipidir. (Cevizci, 2002: 19). Yani

insan davranışlarının iyi veya kötülüğü, hangi eylemin ahlakî olup-olmadığı hususlarını ele alarak inceleyen felsefe alt disiplinine etik denmektedir.(Çetin, 2021: s. 61)

Genel bağlamda İslam ekonomisinin özelde ise kavaid-i hamsenin etikle geliştirilip pekiştirilecek adımları mevcuttur. Ekonomik davranışlar sergilenirken İslam etik anlayışıyla paralellik arz etmesi gereklidir. Buradan hareketle ahlaken uygun olan ekonomik davranışlar şeriatın amacına da hizmet edecektir, denilebilir.

Kavaid Kavramı

Kavaid, kaide kelimesinin çoğuludur. Kaide; asıl, temel, esas manasına gelmektedir. (İbn-i Manzûr, 1968, s. 361) Hukukun temel ilke ve prensiplerini aksettiren muhtelif branşlardaki fer'î meselelerin hükümlerini tamamıyla ya da çoğunluğunu içine alan genel önerme anlamına gelmektedir. İslam Hukukunun bütün alanlarına uygulanması mümkün olan ve hukukun asli prensiplerini aksettiren özlü ve geniş kapsamlı anlatımların, fıkıh ile alakalı problemlerin hükümlerini barındıran külli önermelerdir. Belirli bir çalışma alanında geçerli olan diğer alt kaideleri bu tümel önermelerden ayırmak için de bu kaidelere "kavâid-i külliyye" ya da "küllî kaide" adı verilmiştir. (Baktır, 2004, s.205-210) Fıkıhın metodolojiyle ilgili; usûl-i fıkıh, kavâid-i fıkhiyye ve makâsidü's-şer'i'a olmak üzere üç ana alanı bulunmaktadır. Kârâfî, Fıkıh ilmini fûrû ve usûl diye taksim etmektedir ve usûl ilmini de, "kavaid-i külliyye" ve "fıkıh usûlü" şeklinde ikiye ayırır. İbn Nüceym ve Zerkeşî kavaid-i külliyyeyi fıkıh usûlü ile muadil görmektedirler. (Karâfî, ts, s. 2,3; İbn Nüceym, 1983, s.10; Zerkeşî, 1982, s. 71)

Kanaatimizce bu külli kaideler aynı zamanda insan davranışlarının, ekonomik davranışların etik veya ahlakî meşruiyetini belirleyen tümel kriterler haline gelmiştir. Bu nedenle, bu kaidelerin bu yönlerinin araştırılıp ortaya konulması önem arz etmektedir. İslam âleminin karşı karşıya olduğu sosyo-ekonomik zorlukları aşabilmek adına çağdaş İslam ekonomisinin araştırılmasına ve anlaşılmasına ciddi manada ihtiyaç söz konusudur. Günümüzde en çok yaşanan zorluklardan biri, batının sunmuş olduğu ekonomi modelinin dışında bir alternatif sunulmamış olmasıdır, kanaatini taşıyoruz. Bunun nedeni İslam ekonomisi alanına dair yeterince çalışma yapılmadığı için konuyla ilgili yeterli vukufiyet sağlanamamıştır. Klasik ekonomi uygulamalarının başarısızlığı inkâr edilemeyecek kadar bariz hale gelmiştir. Bu nedenle, İslam ekonomisinin titiz bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Kavâid, İslam Hukukunun disipliner bir çalışması olarak bu alanın en önemli bileşenidir. Kavaid, Kuran ve Sünnet'ten gerekçelendirilen kuralların hülasası, kısa ve zübde diyebileceğimiz bir özetidir. Çağdaş İslâm hukukçularından Zerkā, hukuk kurallarını "belirli bir alanda şeriatın genel kurallarını içeren, özlü bir formatta sunulan genel fıkıh ilkeleri" olarak tanımlar. Buradan hareketle ona göre kaide, şümülü içerisinde olan durumlar hakkında umumi ve teşrîî ahkâmı içeren, düstur şeklinde olan ve özlü tümcelerle ifade edilen fikhî ve küllî prensiplerdir. (Zerkā, 1968, s. 947) İslam Hukuku genel ilkelerinin kısa ve net mesajı olmaları hasebiyle önemli bir yeri haiz olan kavaid yeni hukuki görüşler elde etmek için de kullanılır. Hukuki düsturlar şeklinde de niteleyebileceğimiz kavaid-i külliyye, sosyal ve ekonomik sorunların anlaşılmasını kolaylaştırır ve bu sorunların alaka düzeyinin değerlendirilmesine yardımcı olur. Sosyal ve ekonomik davranışları düzenleyen bu temel ilkeler, etik kodlar; Kur'an, Sünnet ve dolayısıyla İslam Hukukundan neşet eden gerekçelerle formüle edilmiştir. Fukaha, küllî

kaideleri kazâ ve fetvada hükmün dayandığı yer değil kendi usulü içerisinde verilecek hükmün desteği ve şahidi şeklinde değerlendirmişlerdir. (Ali Haydar, 1330, s. 23; Hamevî, 1985, s. 37)

Ali Haydar Efendiye(ö. 1355/1936) göre, Kavaid: "Cüz'ıyyâtın ahkâmı bilinmek için o cüz'ıyyâtın küllisine ya ekserisine muntabık ve muvafık olan hükm-i küllî ya ekserîdir." (Ali Haydar, 1330, s. 27) Teftâzânî (ö. 792/1390), kâideyi, "cüz'ıyatı ile örtüşen ve kendisinden cüz'i hükümlerin çıkarılabildiği küllî hükümdür" şeklinde tanımlar. Teftâzânî, İbnü Hatib (ö. 834/1431), Hamevî (ö. 1098/1687), Güzelhisârî (ö. 1215/1800), Ali Haydar Efendi gibi âlimler kâidenin tarifini "hüküm" lafzının üzerine bina etmişlerdir. Ayrıca "hüküm" kavramıyla nitelenen anlamlar esasen "kaziyye" kastedildiği anlaşılmaktadır.

Kavaid, Kur'an ve sünnetten alınan birincil ve kalıcı ilkeler üzerine inşa edilir ve barındırdığı ilkeler asli, temel ve köklü ilkelerdir. Sosyal adalete dayandıkları için toplumun çıkarlarının en üst seviyede tutulması bu ilkelerle sağlanmaya çalışılmıştır. Kavaidin tam olarak hukuk düşüncesi ya da İslam Hukuku içerisinde nasıl geliştiği net olarak bilinmemektedir. İslam öncesi çağda da bu türden kurallar var olmuştur. Yine de, bu kuralların bir kısmı doğal ya da evrensel temellere dayanmaktadır. Fukaha İslam Hukukuna aykırılık teşkil etmeyen ahlak ve adalet ilkelerini de özlü sözler halinde kaide adı altında kurallaştırmışlardır. Beşerî-hukukî münasebetle alakalı ahkâma ahlâkî vurgu yapılarak elde edilen küllî esaslar olarak karşımıza çıkmaktadır. Akitlerin ifa edilmesi, ibahanın asıl olup haramların teker teker sayılması, emanete ve verilen söze riayet, suç ve cezanın şahsî oluşu, ölçülülük ve insana gücünün yetmeyeceğini yüklememek vb. hususlarda Kur'an-ı Kerim'in mesajı, hukukî ve ahlâkî ilkeler ve makâsıd-ı şerîa konuları kaidelerin temellerini oluşturmuştur. Kur'an-ı Kerim'de boşanma ya da miras konularıyla alakalı ahkâm tafsilatlı bir biçimde verilmiştir. Ancak hukukî ve beşerî münasebetlerle ilgili hükümler ise ahlâka vurgu yapılmak suretiyle küllî ilkeler halinde belirtilmiştir. (Bkz. Baktır, 2004, s. 205-210.) Örneğin, cömertlik, şefkat, fedakârlık, bağışlama, işbirliği, eşitlik ve diğerleri, esasen evrensel değerlerdir. İfade açısından tüm toplumlarda farklı olsa da ilkesel olarak bu erdemleri her toplum destekleyecek ve teşvik edecektir.

Tarih bakımından usûlî kâidelerin, fıkıh ilminin tedvininden evvel bilinmekte olduğu, bundan dolayı usulî kâidelerin tedvin edilme işleminin daha önce yapıldığını birçok araştırmacı söylemektedir. Haricinde fukaha, fıkhi kâideleri elde edebilmek için usûlî kâidelerden faydalanmışlardır. Tedvin işlemlerinde takip edilen sıralama şöyle özetlenebilir; usûlî kâideler, furû-i fıkıhtan evvel, fikhî kâideler furû-i fıkıhtan daha sonra gelmektedir. Şimdi de tarihi gelişiminden sonra kavaidi hamse ile ilgili incelemelerde bulunmak gerekir.

Kavâid-i Hamse

Fukaha genel olarak kavaidi iki kategoriye ayırmışlardır.

- Bazı âlimler tarafından kabul edilen bu kaideler bazı mezhepler tarafından kabul görmemiş reddedilmiştir. Bu tür kaideler kavâid-i mezhebiyye olarak da anılır.
- Bütün mezhepler tarafından kabul edilen kaideler, bunlar da kavâid-i fıkhiyyeti'l-kübrâ olarak bilinen beş ana kaidedir. (Davud, Haşir ve Yusuf, 2018, s. 309-336)

Sa'dî, İbn Kayyim ile hocası İbn Teymiyye'nin kitaplarını dikkatle gözden geçirmiş binin üzerinde kaide bulmuş ve onları Tarîku'l-vuşûl adındaki eserinde bir araya getirmiştir. Fakat bu tür eserlerde yer alanlar içinde kaide olma niteliği barındırmayanlar da vardır. Ayrıca hemen hemen birbirinin benzeri olan kaidelerin de ayrı şekilde zikredildiği olarak kaydedildiği de müşahade edilir. Bundan dolayı daha ilk zamanlardan itibaren kaideleri belirli asıllara döndürmek, temel başlıklar altında toplamak ve bunları küllî kaide olarak adlandırıp diğerlerini ise "alt kaide, zâbıt ya da faide" vb. isimler verilmek suretiyle onlardan ayırma yoluna gidilmiştir.² Kaynaklara bakıldığında, Şâfiî fukahâsından olan Merverrûzî küllî kaideleri 4 kaide altında ele almıştır. (Süyûtî, 1987, s. 35-37) İslâm dininin beş şartına benzetilerek fıkıhın da beş esas üzerine bina etme çabasının olduğu görülür. (Sübkî, 1991, s. 2-13, 41, 48, 50, 54; Suyutî, 1987, 35-37) Bunun sonucunda kaidelerin beş esas kaide üzerine bina edildiği anlaşılmaktadır. Ana normatif kurallar olarak nitelendirebileceğimiz bu kavaid-i külliye, hukuk alanındaki çeşitli konuları kapsayan, bir kısım âlimlerin İslâm hukukunun künhünü tanıtmak için yeterli buldukları yerleşik kurallardır. Kavâid ilmi alanında yazılan eserlerde genelde benimsenmiş olan beş küllî kaide (Dönmez, 1991, s. 16-20) şunlardır:

- a. Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir. (Mecelle, md. 2)
- b. Şek ile yakîn zâil olmaz. (Mecelle, md. 4)
- c. Meşakkat teysîri celbeder. (Mecelle, md. 17)
- d. Zarar izâle olunur. (Mecelle, md. 20)
- e. Âdet muhakkemdir. (Mecelle, md. 36)

Eşbah müellifi İbn Nüceym bu beş kaideye ek olarak "Sevap ancak niyetle olur" şeklindeki kaideyi izafe edip sayıyı altı yapar. (İbn Nüceym, 1983, s. 14-21) Süyûtî bu ana kaidelerin dayanağı olarak "maslahatları koruma" (Süyûtî, 1987, s. 38) İzz b. Abdisselâm da "maslahatların celbi ve mefsedetlerin defi" ilkesinin beş kaide içinde olduğunu ifade eder. (İbn Abdisselâm, s. 3, 4) Bu kaideler ileride ekonomi ve etik ile bağlantılı olarak ele alınacaktır. Şimdi toplumsal uyum ve ekonomiyle alakalı bazı kaideleri inceleyelim.

Toplumsal Uyum ve Ekonomiye Dair Bazı Kaideler

Toplumsal uyumla ilgili olan kavaiden bazıları şunlardır:

5.1. Toplumun çıkarlarının öncelikli olması, toplum çıkarlarının bireyin çıkarının üzerinde olması. Toplumun çıkarlarının bireyin çıkarlarının fevkinde tutulması ile ilgili mecellede şöyle denilmektedir: "Raiyye üzerine tasarruf **maslahata** menuttur." (Mecelle md. 58) Bu kişilerin bireysel menfaatlerinin toplumun maslahatının önüne geçemeyeceği ve dolayısıyla önceliğin toplumun maslahatına uyan iş ve işlemlere verileceği anlamına gelmektedir. İslâm hukukunun toplumsal hayat ile alakalı ahkâmı umumen toplumsal maslahatın korunması ve amme düzeninin sağlanması, hukuk kurallarının dinî ve ahlâkî bir zemine dayandırılarak sağlanması gibi amaçlar taşır.

Örneğin, yöneticilerin tasarrufu ve direktifi ile özel mülk olan bir yer değeri ile satın alınıp kamuya açık yollara ya da halkın faydalanması için kullanılacak olan tesisler için

² Küllî kaideleri bu doğrultuda sınıflandıran günümüz eserlerine örnek olarak bkz. Sâlih b. Gânim es-Sedlân, el-Ğavâ'idü'l-fıkhiyyetü'l-kübrâ, Riyad 1417.

tahsisi yapılabilir. Ancak burada toplumsal fayda dediğimiz maslahat varsa yönetici tasarrufta bulunabilir, aksi takdirde yapılan tasarruf caiz değildir.

5.2. Her ne kadar sıkıntıları gidermek ve menfaatlerin celbi şeriatın başlıca amaçları arasında olsa da, birincisi ikincisine göre önceliklidir. Bu ilke şöyle kaideleşmiştir: “Def-i mefâsid, celb-i menâfiden evlâdır.” (Mecelle md. 30) Papalığın güçlü konumda oluşuyla birlik halinde olan Avrupa’daki Hristiyan devletleri Osmanlı devleti için büyük tehlike oluştuyordu. Osmanlı kapitülasyonları bazı devletlere tanımak suretiyle Avrupa Hristiyan birliğini bozmak yoluna gitmiş bu suretle hem ekonomik hem siyasi adımlar atmıştır. (Acartürk ve Kılıç, 2011: 1-21) Bu ayrıcalıklar Osmanlı devleti güçlüyken kontrol altında tutulabiliyordu. Daha sonra devlet zayıflayınca çok büyük zararlar vermeye başladı. Kapitülasyonların kaldırılması da defi mefâsid babında değerlendirilip kaldırılma yoluna gidildi. Zira kapitülasyonların getirdiği mepsedet sağladığı yarardan fazla olmuştur.

1.3. Daha küçüğünün lehine daha büyük bir faydadan ödün verilemez. Buna karşılık, daha küçük bir zarar daha büyük zararı önlemek için kullanılabilir. “Zarar-ı eşed, zarar-ı ehaf ile izale olunur.” (Mecelle md. 27) Şöyle ki asıl olan ziyanın başka bir ziyan olmaksızın giderilmesidir ancak bu her zaman mümkün olmayabilir o zaman bu söz konusu zarar küçük olan bir zararla telafi edilir. (Kahraman ve Karademir, 2018, s. 1-50) Meselâ hükümetlerin ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek adına enflasyona razı olması bu tür bir gerçekliktir. Nitekim 1960’lı yıllarda hükümetler ekonomik büyümeyi elde etmekle uğraşırken enflasyon gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır. (Bkz, Eşkinat ve Kutlu, 2002, s. 114, 115) Ya da az oranda işsizlik olması da bu türden kabul edilebilir.

Yukarıdaki hukuki ilkelerin ekonomik yaşam için anlamı olduğu gerçeğini inkâr etmek mümkün değildir. Öyleyse, genel olarak, ekonomi, bankacılık ve finans ile ilgili ilkeler incelendiğinde; bu hükümler hakkında daha derin bilgiler elde edilir. Bu sayede ekonomik açıdan karşı karşıya kalınan birçok zorluk atlatılmış olur.

İslam Ekonomi Etiği Bağlamında Kavaid-i Hamse

İnsan olmanın tabii bir gereği olan iktisadi tutum ve hareketler toplumların maddi gereksinimlerinin güvencesi olan tabii mekânlarda farklılık gösterir. İktisadi tutum ve hareketler aynı zamanda sosyolojik olup başka müesseselerle aynı ortamda bulunulması gerekçesiyle müteakıl bir bağ içindedir. Bu müesseselerin içinde eğitim, aile, politika, iktisat, etik, hukuk ve din vardır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde din ve iktisadın etkileşim içinde olduğu görülür. Yani dinin bütün müesseselerle münasebeti söz konusu olduğu gibi iktisat ile de yakın bir ilişkisi, bağı mevcuttur. (Pehlivan, 2016, s. 13-35) Ancak modern İktisatta etiğin önemli derecede analize dâhil edilmediği hususundaki fikri kuvvetli bir biçimde dile getiren Sen, Smith’in “Ulusların Zenginliği” adındaki eserinde “homo economicus” ile ilgili olarak bireysel menfaata umumi biçimde iktisadi faaliyetlere diğerlerinden daha büyük bir anlam yüklediğini söylemektedir. Smith’in bireysel menfaat’in ekonomik faaliyeti dürtüsel olarak tek belirleyici olmadığını gösteren bölümler vardır. Smith “ahlak-iktisat” arasındaki bağı kabul eder ancak bu sorunla hesaplaşma hususunda uzak durmaktadır. Şöyle ki etik değerleri ön planda tutan diğergam ve empatik insan yerini bencil ve çıkarıcı “homo economicus” a bırakmıştır. Günümüz Avrupası da bunu pratize ederek dini, yaşamın dışına çıkarmak suretiyle sekülerizme yönelerek özgür fertlerin hayatı şekillendirmesi gerektiğini savunmuştur.

Bunun neticesinde oluşturulan özgür birey" kimliği, dini ya da ahlakî hiç bir hususta sınırı olmayan, "nefsi" heveslerinin uğrunda hayatını devam ettiren ve iktisadi davranışlarında yalnız çıkarlarına uygun hareket eden bir insan tipi haline gelmiştir. (Bulut, 2015, s.105-123) Oysa İslam ekonomik davranışları ahlaki ilkelere bağlamış, bireyin sadece kendi çıkarlarını düşünen değil toplumun menfaatlerini düşünen bir kişilik göstermesi için düzenlemeler yapmıştır. Şari' tarafından vaz edilmiş prensipler çerçevesinde düzenlenmiş olan kavâid-i hamse bunun en bariz örneğini ortaya koyar.

Dinin, iktisada tesiri onu hedefe taşıyacak etik sistemi şeklinde özetlenebilir. İktisadın arz/talep dengesi vb şeklinde asli yasa olarak kabul edilen yasalar dahi, din menşeli bir etikle belirlenmektedir. Bu bağın dışı yansımalarından en mühim olanı dinin iktisat için bir davranış etiği oluşumuna sağladığı katkıdır. Aslında dinin bütün davranışları düzenleyen yol göstericiliği söz konusudur. İktisatla ilk olarak ilişkili olan dini güdüleyicilerin en önemlisi davranış etiğidir. Davranışlar iktisadın aslî belirleyici hususiyetlerindendir. Fakat bunların etik gibi dâhilî bir vakıayla sağlamlaştırılması şarttır. Tam bu noktada dine mühim bir vazife yüklenmekte, dinin etik prensipleri toplumun iktisadî şartlarla birleştirilerek davranış etiği oluşmaktadır. İslam dinini dışlayıcı, aşağılayıcı ve tek taraflı bakış açısını bir kenara bıraktığımız takdirde şunu söyleyebiliriz: Üretim, tüketim ve dağıtım şekillerinin tayin edilmesinde dinin ciddi anlamda bir tesiri söz konusudur. (Weber, 1986, s. 220-230) Dünyayı merkeze alarak daha da ehemmiyet verme ya da dünyadan içtinap da eşit miktarda dinî bir tesir şeklinde değerlendirilebilir. Ancak Weber mevzubahis davranış etiğini büyük oranda Protestanlığa özel olarak kabul etse de bu durum İslam'ın ve diğer ilahi dinlerin de iman edenlere çalışıp say etmeyi emrederek iktisadî randımanı yüksek tutmayı amaçladıkları hususu aşikârdır.

Weber, dinin iktisada etkisini üretimi örnek vererek kanıtlamaya çaba göstermiştir. Ona göre insanın vicdanına seslenen din, Allah'ın rızasını kazanmak için var olan güçlerinin hepsini kullanmak suretiyle üretmelerini ve gereksiz yere harcama yaparak israfın önüne geçmelerini emretmiştir. Bu sayede dinin dünyaya dalma hususunda tavsiye ettiği mesafeli olma prensibinin dine aykırı olmayacak şekilde uygulanması sağlanmıştır. Devletlerin dünya ile ilgili tedbirlerle, (çalışma seferberliği, tasarruf tedbirleri gibi) gerçekleştiremediklerini din gerçekleştirmiştir. (Weber, 1986, s. 220-230)

Dinlerin ve İslam'ın tüketim şekillerini de yönlendirdiği malumdur. Bu da iktisadi davranışların ortaya konmasında dinin etkisini göstermektedir. İnsanlar önüne geleni tüketmemekte inanmış olduğu dinin belirlediği helal ve harama göre tüketimini yapmaktadır. Mesela İslam'da domuz eti, sivri dişli etçiller, leş, Allah'ın adına kesilmemiş hayvanlar yenmemekte, sarhoşluk veren bütün içkiler de içilmemektedir. İslam'da servetin paylaşım ile dağıtımı hususunda da etkili prensipler söz konusudur. İslam mal varlığı nisap miktarına ulaşacak derecede iyi olan Müslümanların sahip oldukları şeylerden infak etmesini ibadet olarak emretmektedir.

Şimdi de kavâid-i hamseyi anlamak için İslam ekonomi felsefesi anlayışı çerçevesinde inceleyelim:

Bir İşten Maksat Ne İse Hüküm Ona Göredir.

İşlerde hüküm, maksada göre verilir. Bu kaide "Ameller niyetlere göre değerlendirilir ve herkesin niyeti her neyse elde edeceği şey odur." (Buhârî, Bedü'l-Vahy, 1; Müslim, İmare,

155; Ebu Davud, Talak, 11) şeklindeki hadise dayanmaktadır. Bu kaide, bir kişinin herhangi bir eyleminin ya da sözünün, kendi amacına göre yorumlanması gerektiğini ima eder. Çünkü insanların eylemleri niyete göre belirli bir amaca göre değerlendirilir.

“Amaca ulaştıracak vasıtalar, hukuken veya ahlaken sınırlandırılmamıştır. Yani, amaçlanan hedefe ulaşabilmek için kullanılabilecek her yol, hukuka ve ahlâka uygundur” (Güney ve Mandacı, 2009, s. 83-104) şeklindeki ekonomi felsefesinin aksine İslam ekonomisinde hem amaç hem de araç karşılıklı olarak ahlakî olmak zorundadır. Başka bir deyişle, İslam'da araç, ulvi amacın kendisi kadar önemlidir. Nihai amaca ulaşmanın yolunu İslam'ın etik değerleri belirler.

Bu kaide ile ilgili olarak îne satışı örnek olarak verilebilir. Îne vadeli olarak bir malı sattıktan sonra da aynı malı tekrardan satılan fiyattan daha yüksek bir fiyatla vadeli olarak satın almayı ifade eden bir satıştır. Bu işlem ribayı gizlemek kastıyla yaygınlaştırılıp kurumsal hale getirilirse üç mezhebe göre câiz değildir; hatta bu durumda faize ulaşma kastı artık açığa vurulmuş sayılacağından Şâfiî açısından da meşruiyetini yitirmiş olur. (Apaydın, 2000, s. 283-285) Zira bu akitte yaygınlaşma ve kurumsallaşma nedeniyle yakîn derecesinde riba söz konusu olmuştur. Şek derecesinde de riba olmama durumu söz konusudur. Bundan dolayı devlet tarafından bu akdin hiçbir şekilde icra edilmesine müsaade edilmeyecek dereceye gelmiştir. Ancak bu türdeki muameleler ferdi olarak akit teorisine uygun olacak şekilde icra ediliyor ancak bu işlemi yapan kimseler faiz almak için gizli bir niyet taşıyorsa devlet bu akitleri yasaklamak yoluna gitmez. Ancak seddi zerâi gibi başka kaide ve kurallar nedeniyle yasaklama yoluna gidilebilir.

Şek ile Yakîn Zâil Olmaz

Fıkıhta, bu küllî kaide ilk andan itibaren kavâid edebiyatında yer alan ve başka kaidelerin üzerine bina edilen beş ana kaideden biri kabul edilmiştir. Dinî ahkâm ve yapılacak fiillerin kuruntuya bağlı olarak değil kati ya da katiye yakın derecede olan malumat üzerine yapılması hususunda net bir ölçüt getirmektedir. (Günay, 2010, 263-265) Bu kaide, daha geniş bir anlatımla şöyle izah edilebilir:

Hukuki ilkeler tarafından benimsenen kurallar şüpheyi dayalı olarak yeniden sorgulanamaz. Yakîn ile hareket etmek şek ile hareket etmekten imtina etmeyi gerektirir. Peygamber sav şöyle buyurmuştur: “Her kim şüphelilere yaklaşırsa, dinini de, ırzını da korur.” Bu kaidenin ekonomik işlemler üzerine uygulanabilirliği şu şekildedir. Örneğin, İslam ekonomisinde tüm formları ile tefecilik (ribâ) bütün işlemlerde açıkça yasaklanmıştır. (Bakara 2/275-276; Âl-i İmran 3/130; Nisa 4/161; Rum 30/39) Fıkıhta satın alınan malda, malı geri vermeyi haklı kılacak ölçüde bir kusurun bulunup bulunmadığında (hıyâr-ı ayb) tereddüt edilirse malın kusursuzluğu, borcun varlığında şek halinde borçsuzluk, abdestin bozulduğunda tereddüt edildiğinde abdestin mevcudiyeti, elbiseye bir pislüğün bulaştığı biliniyor da yeri bulunamıyorsa tamamının yıkanması gibi hükümler kaidenin uygulama örnekleri olmasının yanında aslî berâet, mâsumiyet karînesi ve galip zan gibi delillerin yakîn kapsamında sayıldığını da göstermektedir. Bir şahıs borçlusuna kendisine borcunun kalmadığı yönünde bir açıklamada bulunup ibrâ etse aradan bir müddet geçtikten sonra şüpheyi düşüp ondan alacaklı olduğunu borçlu dile getirse, kesin olduğu için yapılan ibrâ geçerlidir ve borçludan alacak mevzubahis olmamaktadır.

Meşakkat Teysîri Celbeder

Mecelle'nin kanunlaştırdığı, "Bir iş dıyk oldukta müttesi' olur" (Mecelle, md.18) maddesi de bu kapsamdadır. Ahkâmü'l-Kur'an müellifi Cessâs, her ihtilaflı meselede meşakkate sebep olacak şeyin ortadan kaldırılması ve teysirin öncelenmesi gerektiğini dile getirir. (Cessâs, 90). "Bir şey daraldığı zaman genişler" kaidesinin İmam Şâfiî tarafından ve bu manayı destekleyen, "Haddini aşan şey zıddına döner" kaidesinin de Gazzâlî tarafından zikredildiği söylenebilir. (Özen, 2004, s. 357-360) İslâm dininin kolaylık esasına dayandırılmasının bir felsefesi ve gayesi vardır. İnsanın bütün hareket ve davranışlarını içine alan, onlara yön veren ve ruh katan İslâm'da kolaylığın esas olması normaldir. İslâm'ın, insanın yaratılış kanununa ve ihtiyaçlarına cevap vermeyi amaçlaması bu kolaylık esasına göre gerçekleşebilecektir. İslâm dini küçük bir azınlığın dini olmayıp bütün insanlığın dinidir. (Atay, 1986, s. 14) Kişilere ve topluma din tarafından istenmeyen meşakkat, İslâm'ın amacı ve ibadetin sevabını arttıran bir durum değildir. Bundan dolayı bir şahsın dinen istenmeyen bir meşakkatı kendine reva görmesi câiz görülmemiştir. (Özen, 2004, s. 357-360) Örneğin bey' akdindeki müphemliklerden uzak durulması meşakkatli olma durumuna göre üç başlık altında ele alınır. Akitlerde meydana gelen kaçınılması meşakkat gerektiren bir durumsa akdin sıhhatine engel teşkil etmez, kaçınılması zor olmayıp meşakkat gerektirmiyorsa akdi geçersiz hale getirir; akitte meydana gelen garar biraz evvel bahsedilen durumların ortasında ise bu sefer hangisine yakınsa ona ilhak edilir. "Meşakkat teysiri celbeder" kaidesiyle ilgili olan ve kaçınılması imkânsız garara örnek olarak bazı ayların 30 bazısının da 31 gün olmasına rağmen kira akdinde herhangi bir değişiklik yapılmadan kolay olacak şekilde icare akdi yapılması verilebilir. (Onur, 2018, s. 58-61)

İslam bireye meşakkatı ve zararı mubah görmez. Bu durumun en bariz örneği olarak şu meseleyi sunabiliriz: Buna göre, eğer bir şahıs iflas ederse ve haciz kararı alınırsa borçlarının ödenmesine haciz tertibine uyularak hareket edilir. Mallar haczedilirken borçlu şahsa, olmaması durumunda en az sıkıntı oluşturacak, haczedilmesi ve satım işi en kolay olanlardan başlanır. Şahsın mali taahhütleri ve taşınır varlıkları önce dikkate alınır, eğer bu mallar borç miktarını karşılıyorsa, gayrimenkullere dokunulmaz.

İslâm'da Zarar ve Zarara Karşılık Olarak Zarar Vermek Yoktur

Bu kaide, birçok fıkhi hükmün dayanağını oluşturan şu hadisten alıntılanarak düzenlenmiştir: "İslâm'da zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur." (Muvatta' "Akdîye", 31) İslam, bir din olarak, geçerli sebepler olmadan insanlara zarar vermeyi hiçbir surette onaylamaz. İslam hukukunda zarar verme ihtimali yüksek olan haller de zarar olarak kabul edilir. Şüf'a akdinin meşru olma gerekçesi olarak, oluşacak yeni ortaklıktan dolayı ihtimal dâhilinde meydana gelebilecek zararı engelleme fikri yatmaktadır. Zarar ile alakalı şer'î ahkâmı iki merhale uygulanır. Birinci gaye zararın meydana gelmesinin önüne geçmektir. Bu kapsamda yapılan kodifikasyon ve değişiklikler tasarlanıp ihtiyat prensibine bağlı olarak gerçekleştirilir. (Aybakan, 2013, 130-134; Pala, 2009, s.28-29) Zararın önüne geçilmesinin imkânsız olduğu hallerde büyümesinin engellenmesi ya da en az olması hususunda çaba gösterilir. Bu telakkiyi Kâsânî, "Bir şeyi en başından (oluşmadan) engellemek olduktan sonra düzeltmekten

daha zahmetsizdir" şeklinde ifade eder. (Kâsânî, 1982, s. 270) Bir sonraki merhale zarar oluşması durumunda sergilenen tepki ile alakalıdır. Bu ise zararın oluşmasına neden olanların tespit edilerek bu zararın onlara tazmin ettirilmesi, şayet tespiti mümkün değilse dayanışma ve yardımlaşma prensibi gereğince mağdurun yükünü hafifletmektir. İlk merhaledeki hükümler tedbir, sonraki merhaledeki hükümler ise telâfi türündendir. (Aybakan, 2013, 130-134) Ayıp nedeniyle satılan malın geri verilmesi, yine muhayyerlik türleri, sefihin mali tasarruflarından hacr edilmesi, ön alım (şufa), telef edilen malların zararının ödenmesi, hissedarın ortaklığı giderme yoluna zorlanması ve benzeri birçok ekonomik davranışın temeli bu kaidedir.

Âdet Muhakkemdir.

Bu kaide İslam Hukukunun beş esas prensibinden biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle fûru-i fıkıh kitaplarında fikhî neticenin tayin edilmesi hususunda örfe ve âdete ciddi anlamda atıflar yapılmıştır. "Örf", herhangi bir toplumun genellikle uzun süre içerisinde onaylanmış uygulamalarına atıfta bulunur. "Örfün sosyal bir norm ve hukukun da sosyal hayatın bir formu olduğu dikkate alındığında hukukla örf arasında derin bir ilişkinin bulunması tabiidir. Nitekim hukuk formunu alabilen diğer sosyal normlar gibi örflerden de teâmülî hukuk meydana gelebilmekte, yani bazı örfler hukukun kaynakları arasına girebilmektedir." (Dönmez, 2007, s. 87-93) Ancak, örf yerleşik bir İslami normatif ilkenin yerine geçmemeli veya onunla çelişmemelidir. Bu nedenle İslam hukukçuları örfü; İslam Hukuku tarafından kabul edilen sahih örf ve kabul edilmeyen fasit örf şeklinde ikiye ayırmışlardır. "Sahihi örf, insanların âdet haline getirmesiyle birlikte İslâm'ın ilkeleriyle çatışmayan, şer'î bir delile aykırı olmayan, haramı helal kılmayan ve vacibi de ortadan kaldırmayan örftür." (Yelek, 2015, s. 85-99) İslam Hukukunda sahih örf olarak bilinen bu uygulamalar, insanların kültürel yaşamını yönetme ilkelerinin temeli haline gelir. İslami ilkelerle uyumlu olan bu tür örfün hem ahlakî hem de hukuki olarak bağlayıcı olduğu kabul edilir. Bu tür örf sosyo-ekonomik ilişkileri de bağlayıcı nitelik taşır.

Örneğin; vedîa şeklinde teslim edilenlerin mekanik aletin yağlanması motor bakımlarının yapılması, hayvanların yemlenip sulanması, yüne güvelenmemesi amacıyla ilâç vurulması bu türdendir. Bu konuyla ilgili olarak müdiin başkaca bir talep iletmesi gerekli değildir; çünkü her bir vedia için ne şekilde bir koruyuculuk muamelesinin pratik hayata döküleceğini örf ve teamüller belirlemektedir. Hanefiler dışındaki mezhepler bu görüştedir.

Kavaid'in İslam Ekonomisi ve Etik Açısından Değerlendirilmesi

İktisadi alandaki kaidelerin yukarıdaki örneklerini verdikten sonra, şimdi onları belirli ekonomik kurallarla ilişkilendirelim. İslam ekonomisinde nasıl kullanılabileceğini görmek için teorilere bakmak, analizler yapmak gerekir. Zira, kavaidin ekonomideki birçok bilimsel ve spekülâtif teoriyi onaylamaya veya reddetmeye yardımcı olabileceği açıktır.

İslam Hukukunun temeli olan bu kaideler medeni sözleşmeler, ekonomik veya finansal işlemlerin öncüllerinden inşa edilmiştir. (Mecelle, md. 4 ve 5) Bu kaideler, İslam iktisatçıların kavaid yönüyle ekonomiyi daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Nitekim İslam ekonomisi perspektifinden akitlerle ilgili kavaid incelendiğinde bu daha net görülür. (Bkz: Mecelle md. 10, 12, 13, 17-27, 34, 44, 47, 49, 52-57, 86-88 ... vd. daha birçok madde İslam ekonomik sistemini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirir.)

İktisatta sözleşme hukukunun ahlakî temeli olan vaat ilkesi, şahısların yükümlü olduğu ilke kabul edilir. Kur'an-ı Kerim'de "Ey İman edenler! Akitlerin gereğini yapınız" (Mâide 5/1) şeklindeki buyruk vaat edilen sözün yerine getirilmesini düzenlemiştir.

İslam Hukukunda vaat (ahit) ilkesi ekonomide rızaya dayalı "sözleşme" yoluyla işlem yapmanın tipik bir örneğidir. Kur'an'da Müdayene ayeti olarak bilinen ayette Allah teala şöyle buyurmaktadır: Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın..... Alış veriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir" (Bakara 2/282) bu ayetten, İslam'ın bir beyanı olarak "söz" veya sözleşmeye dayalı anlaşma güvenini sağlamak için karşılıklı rızanın tasarruflar için gözetildiği anlaşılmaktadır. Akit, ister yazılı ister sözlü olsun, verilen sözü yerine getirmek, farzdır ve akde riayet hukuki olduğu kadar ahlakî bir gerekliliktir. Bir toplum sözleşme yükümlülüğünün gereklerine uygun hareket etmesi o toplumun ahlakî temelini sağlam olduğunu gösterir. Sözleşmelere uygun hareket etmeyen toplumların ekonomik olarak sürekli sıkıntılar içinde olacağı aşikârdır. Zira sözleşmelere uygun davranmamak demek yapılan muamelelerde aldanmaya ve aldatmaya açık hale gelmek demektir. Zarar vermeme ve zarara zararlar karşılık vermeme kaidesine dayalı aldatmanın ve aldanmanın uzak tutulduğu ideal ekonomik sistemle toplumda sosyal adalet sağlanır. İslam Hukukunda sözleşmeler vasıtasıyla karşı karşıya kalınacak zararın önüne geçilmek suretiyle haklar; mülkiyet ve dolayısıyla ekonomi korunur. Bu kaideler, mülkiyet haklarına ait sınırların ihlaline ve verilecek zararlara karşı, yasal çerçeve belirlenmek suretiyle ekonomik ve finansal işlemler için ahlakî ölçüt olarak hizmet eder. Bu nedenle kavaid, İslam ekonomi sisteminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Kendisine ait olmayan mülke karşılıklı rıza ve helal dairesi dışında dokunmanın ve zarar vermenin haram olması şeklinde belirlenen mülkiyet ilkesi kul haklarının esasını teşkil eder. Bu cihetle mülkiyet hakkı ancak sözleşmeler yoluyla intikal edebilmektedir. Dolayısıyla sözleşmelere ve vaatlere uygun hareket etmek İslam Hukukunun temel prensiplerindendir. (Teffâzânî, 1310, s. 217)

Kavaid, şahısları İslam Hukukuna uygun olanı istemeye teşvik ederken aynı zamanda ahlaklı insan için ölçüt olan İslam ekonomik ilkelerini barındırmaktadır. İslam Hukukundaki sözleşme teorisine göre, bir tüccar, bir ürünü satarken maliyetin üzerine belirli bir miktar koyduğunu söylerse hem hukuki hem ahlakî sorumluluk yüklenmiş olur. Bu nedenle sözleşmenin ilkelerini ihlal etmek suretiyle, alıcıyı bir ürün hakkında yanıltarak veya yalan söyleyerek satıcı, alıcının güvenini kötüye kullanmış olur. Sözleşme kavramı, sahih örfü içine alır. Resmi bir sözleşmenin imzalanmadığı durumlarda da örfün resmi bir sözleşme kadar bağlayıcı olduğunu söylemek gerekir.

Makyevelist sonuççu bakış açısına göre, ahlakî olarak doğru bir davranış, iyi bir sonuç üreten davranıştır. Bunun anlamı, bir işlemin amaçlanan sonuca etkisi şu şekilde değerlendirilir: Başarmak için her tür araç, her yol etiktir. (Mandacı, 2007, s. 36) Machiavelli; erdemli kişilerin diğer şahıslar içerisinde herhangi bir şansı yoktur, der. (Machiavelli, 2006) Ancak, İslam ekonomisinde durum böyle değildir. Araçlar, Şari'in izin verdiği kadar mubahtır, mübah olmayan bir araçla doğru sonuca ulaşılamaz. Kısacası iyi niyet haram olanı helal yapmaz. Bu durum kem alât ile kemalat olmaz şeklinde de nitelendirilir.

Deontolojinin ilk temsilcilerinden olan Kant'a göre bir fiilin ahlaken doğruluğunu yasalar ve kurallar belirler. (Yılmaz, 2010, s. 79) Kant'ın deontoloji teorisi, birbirinden farklı ticaret yapan adam örneğinden hareketle açıklanabilir. Makul bir fiyatla malları hür iradesiyle satan bir tüccar ile yetkililerin işyerini kapatacağı korkusuyla satan iki tüccar karşılaştırıldığında birincisinin yaptığını ahlakî ikincisinin ise ahlakî olmadığını söyler. Bu yukarıdaki kaidenin İslami bakış açısını deontolojik nedene etkisinden daha fazla vurgu yapıyor. Deontolojik etik, doğal hukukla uyumludur Bu durumda İslam'ın desteklediği ahlak "Sonuç, yerine nedene niyete daha çok odaklanır." Bu nedenle deontolojik bakış açısına benzemektedir. İslam ekonomik sisteminde işlem yapıldığında işlemin sonucuna bakılmaz niyete bakılır.

Nedensel farkındalığın diğer boyutlarının konuyla ilgisi ekonomi ve kaidelerde de gözlenir. Örneğin, zarar izale olunur kaidesiyle, zarar önlenerek kişisel mülkiyet korunur. Böylece kişisel güven ve güvence sağlanır. Bütün bunlar birleştirildiğinde yolsuzluk, aldatma ve şüpheler ortadan kaldırılır. Bu da sözleşme sırasında karşılıklı anlaşma yoluyla taahhüt altına alınmak suretiyle yapılır. Buradaki nedensellik ilkesi bağlamında mevzuu okuduğumuzda, kişinin taahhüt altına sokmak suretiyle kendini buna mecbur etmesi söz konusudur. Hume'e göre, olgularla alakalı bütün akıl yürütmelerde neden-sonuç münasebeti vardır. Başka bir deyimle, bir olguyu ele aldığımızda, olgunun kavranmasına dair neden-sonuç münasebetini görürüz. Bundan dolayı, olgularla ilgili belirsizliğin ortadan kaldırılabilmesi için, neden-sonuç münasebetinin temellendirilmesi mecburidir. (Hume, 2016, s.40)

"Şek ile yakın zâil olmaz" , "Meşakkat teysiri celbeder" "Haraç damân karşılığındadır" kaideleri ile rasyonalize edilen "şüphe" "zorluk" ve "risk" geleneksel biçiminde İslam ekonomisinde belirgin bir şekilde yer alır. Belirsiz öngörüü absorbe etmek için ekonomik araştırmanın uyarlanması, genel olarak kabul edilen bir ekonomi teorisidir. Genellikle de belirsizliğe dayanan insan davranışlarını açıklar. Ekonomi bilim dalında risk ve belirsizlik terimleri, değişik ekoller tarafından farklı değerlendirilen terimlerdir. Risk ile belirsizlik eş tutulmaması gerekir. Keynesin de riski belirsizlikle eş tutmadığını vurgulamak faydalı olacaktır. O, belirsizliğin, olayların hesaplanabilme imkânını yok ettiğini dile getirir. Keynese göre belirsizlik rulet oyunundaki bilinmezlik değildir. Zira ruletteki belirsizliğin hesaplanabileceğini ancak Avrupa devletlerinin birbirleriyle savaşma ihtimalinin veya yirmi sene içerisinde bakır fiyatlarının, bilimsel olarak hesaplanamayacağı fikrini savunur. (Yavuz ve Tokucu, 2006, s. 147-161) Bu tartışmanın altında, bireylerin karar verme eylemlerinin değerlendirilme şekilleri yatmaktadır. Beklenen fayda teorisi iktisadi aktörlerin davranışlarını risk bağlamında ele almaktadır. Alıcının öznel değerlendirmesini beyan manasında yararlı olacak olan esas önermesi; riskli bazı seçenekler barındıran bir halin, yararları ve ihtimalleri aynı zamanda ve herhangi bir şeyin etkisi altında kalmaksızın ölçümlenebilir, şeklindedir. Bu yararı ölçmek için gereken ilke; biri muayyen diğeri belirsiz iki ayrı durumun kombinasyonunu kişinin bağımsız olduğu iki seçeneğin değerlendirilmesidir. Burada bireyler belirsizlik altında seçimlerini yaparlar. Yadsınamaz bir gerçektir ki her ekonomide seçim ya da karar, belirsizlik ve risk veya zorluk içerisinde beklentiyle yapılır. İktisatçılar, "Beklenen Fayda Teorisi" ile riskten kaçmanın zamanla fazlaştığını dile getirmektedirler. (Karabulut, 2013, s. 70,71.) İslam Hukuku ise, insanın bu belirsizliğe karşı savunmasızlığını kabul ederek, şunu talep eder:

İslam Hukuku bilinmezliğe veya kur'aaya bağlanan bütün kazançları haksız kazanç sağlama çeşitleri içerisinde sayar. Haksız menfaat veya kazanç elde etme, mal ve zaman kaybının yanında toplumsal çözülme gibi birtakım menfi durumlara sebebiyet verdiği için, menedilmiştir. İslam Hukukuna göre olumlu risk ticaretin vazgeçilmezi durumundadır. Ancak olumlu riskin bazı amaçları vardır. Maslahat, malı koruma ile adalet ilkeleri riskin İslam Hukukundaki asli gayeleri arasındadır. (Onur, 2018, s. 79) Gelecekteki belirsizlikler ve bunlarla ilişkili riskler tekâfûl (sigorta) olarak bilinen karşılıklı garanti imkânı sunan sözleşmeler bu türden kabul edilmektedir. Bu nedenle, örneğin, belirsizlik zamanlarında çeşitli ekonomik girişimler, mal ve hizmet fiyatları talebi ve hükümetlerin izlemesi gereken politika gelecekteki üretim hedefi, işsizlik ve enflasyon hakkında belirsizlik hepsi bu kavramın kapsamına girer.

İslam Hukukunda belirsizlik, iktisadi aktörler bağlamında incelendiğinde, ikiye ayrılabilir:

1. Bireylerin iradesiyle gerçekleşen belirsizlik: Kişilerarası faktörler tarafından belirlenen belirsizlik, yani, bir kişinin ekonomik bir belirleyici olarak davranışı.

2. Bireylerin iradesi dışında gerçekleşen belirsizlik:

a) İlahi irade sonucu meydana gelen belirsizlik; Doğal nedenler dolayısıyla oluşan belirsizlik. Kişinin ekonomik öngörülerini tahmin edilemez kılar. Örneğin, mevsim ve iklim değişiklikleri doğal afetler gibi

b) Diğer ekonomik kurumların davranışları hakkındaki belirsizlik, iş ortakları vb. (Davud, Haşir ve Yusuf, 2018, s. 309-336)

İslam ekonomisinde, belirsizlik altında seçim analizi, doğal engellerin en iyi şekilde araştırılmasıyla yapılır. Gelecekte meçhul olaylar üzerine işlem kurulmaz. Sadece öngörülebilir gerçekler üzerinden hareketle işlem yapılabilir, Şek ile yakın zail olmaz ilkesi gereğince sadece şüphe üzerine işlem bina edilmez. Belirsizliğin, cehaletin veya gararın akdin özünde bulunması, çok olması vb. durumlarda yapılacak işlem İslam Hukukuna aykırılık teşkil edeceğinden caiz olmamaktadır. (Onur, 2018, s. 36-40) Yine bir devlet memuru çalıştığı kurumun 100 tl kazanç sağlayacağı kati bir durumu bırakıp 200 tl kazanma olasılığı üzerine muamelede bulunursa ve bundan dolayı kurumu zarara uğratırsa cezalandırılır. Zira şek ile yakın zail olmaz kaidesine kaideye göre, elde bulunan 100 tl hâlihazırda devletin kasasında ancak ileride kazanılma olasılığı şüpheli olan 200 liranın ne olacağı belli değildir, şüphelidir. "Muhakkak maslahat, mevhum mazarrata feda edilmez." Ya da eldeki on kuş ağaçtaki on kuştan yeğdir, diyebiliriz.

Kavâid'in İslam Ekonomisiyle Uyum

Çeşitli araçların İslam bünyesine uyumu olan İslam ülkelerindeki ekonomi çalışmaları ümit verici iyi bir arayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle çerçeve olarak kabul edilen standart kalıplara uygun insan davranışlarını ve ekonomik teorileri İslam Hukuk anlayışına uygun hale getirmek gerekir. İslam ekonomisi ve bileşenlerini, bankacılık ve finansını öğrenmek ve uygulamak noktasında ciddi eksiklikler söz konusudur. İslam ekonomisinin karşı karşıya olduğu en büyük zorluk birçok İslam ekonomist ve düşünürünün hala geleneksel ekonomik teorileri ve yaklaşımları kullanıyor olmasıdır.

İslam ekonomisi ile ilgili araştırmalar çok az sayıdadır. Bu zorluk anlaşılabilir bir durumdur çünkü bu alan yeni bir alan olup hala gelişmektedir. Üniversitelerde İslam

ekonomisinin İslam Hukukuyla mezc edilmesi ve geleneksel ekonomi kuramlarından da haberdar olunarak bu alanın geliştirilmesi gereklidir. Ekonomistlerin İslam Hukuku ve evrensel etik değerlerini mütâala etmeleri gerekir. Maalesef genelde klasik ekonomiyi bilenler İslam Hukuku ve ekonomik sistemini, İslam Hukukunu bilenler de klasik ekonomi kuramlarını bilmemektedir. Her iki alanın evrensel İslam etik değerleri ile bütünleştirilmeleri gerekir. Özellikle İslam ekonomisinin farklı bir pratik yaklaşım veya uygulamalarına vurgu yapmamız gerekir. İslam ekonomik sisteminde evrensel etik değeri taşıyan özel hükümlerle toplumun yoksul veya savunmasız kesimleri zekât vb. uygulamalarla koruma altına alınır. Ya da Faizin yasaklanması ile kredi ihtiyacı olan kesimi haksız yere fazladan para ödemekten koruması da bu türdendir. Buradan hareketle İslam Hukuku kaidelerinin İslam ekonomisiyle doğrudan bağlantılı olduğu görülür. İslami ilkeleri benimsemiş bir ekonomik düzeni teşvik etmek daha adaletli bir yaşamı beraberinde getirecektir. Bu uyum sürecinde başarılı olmak için klasik ekonominin eksikliklerinin üzerinde durmalıyız. İslam Hukukuna, özelde de kavâide ve genel olarak hâlihazırda bütünleşmiş geleneksel teorilerle birlikte, profesyonel ekonomi felsefeleri kullanılmalıdır. Bu, klasik iktisadın İslam ekonomisinin yararlı teorilerinden yararlanmak suretiyle, İslam hukukunun bir parçası olarak İslam iktisadının öğretilmesi gerekmektedir. Bu uyum sonunda, ekonomiyi öğretmek için bir aşama kat edilmiş olacaktır.

Sonuç

Kavâid ve özelde de kavâid-i hamse İslam Hukukuna uygun davranışların yapılmasını teşvik ederken aynı zamanda ahlaklı insan için ölçüt olan İslam ekonomik ilkelerini barındırmaktadır. Çalışma neticesinde elde edilen neticeleri maddeler halinde kısaca sıralayabiliriz:

- İslam hukukunda “Şek ile yakın zâil olmaz” , “Meşakkat teysiri celbeder” “Haraç damân karşılığındadır” kaidelerinde yer alan “şüpheli” “zorluk” ve “risk” olgularının, diğer belirsizliklerin yanında ekonomideki belirsizliklerin de ortadan kaldırılması için düzenleme altına alındığı açıktır.
- İslam ekonomisinde araçlar, Şari’in izin verdiği kadar mubahtır, mubah olmayan bir araçla sonuca ulaşılsa da bunu onaylamaz. Bu cihetle başarıya götüren her yol etiktir, şeklindeki makyevelist düşünceden tamamiyle ayrılır.
- İslam ekonomik sisteminde işlem yapıldığında işlemin sonucuna bakılmaz niyete bakılır. Bir işten maksat ne ise hüküm ona göre kaidesi gereği İslam’ın desteklediği ahlak “Sonuç, yerine nedene niyete daha çok odaklanır.” Ekonomide bu prensip gereği tavrı alınır.
- İslam Hukukunda sahih örf olarak bilinen uygulamalar, insanların kültürel yaşamını yönetme ilkelerinin temelidir. Bu tür örf; adet muhakkemdir, prensibi gereği hem ahlakî hem hukuki hem de sosyo-ekonomik ilişkileri bağlayıcı nitelik taşır.
- İslam ekonomisinde zarar vermek ve zarara zarala karşılık vermek yoktur kaidesi mucibince zararın meydana gelmesinin önüne geçmek birinci önceliktir. Zararın önüne geçilmesinin imkânsız olduğu hallerde büyümesinin engellenmesi ya da en az olması hususunda çaba gösterilir.

Kaynakça

- Acartürk, Ertuğrul- Kılıç, Ramazan, (2011). "Osmanlı Devletinde Kapitulasyonların İktisadi Ve Siyasi Perspektiften Analizi H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi," 29/1-21.
- Ali Haydar Efendi, (1330). *Dürrü'l-Hukkâm*, İstanbul.
- Apaydın, H. Yunus, (2000). "İne", DİA, Cilt 44, İstanbul: TDVY, s. 283-285.
- Atay, Hüseyin, (1986). "Din Kolaylıktır", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 3/ 13-40.
- Aybakan, Bilal, (2013). "Zarar", DİA, Cilt 22, İstanbul: TDVY, 130-134
- Baktır, Mustafa, (2004). "Kavaid", DİA, Cilt 24, İstanbul: TDVY, s. 205-210.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (1324). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*, İstanbul: Cilt 1.
- Çalcalı, Ömer, (2013). *Kamu Maliyesi Perspektifinden Adam Smith*, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 11/ 89-108.
- Çakmak, E. Efe, (2005). "Kant, Etik ve Ahlâk Üzerine: İoanna Kuçuradi ile Söyleşi", *Cogito*, sy. 41-42/236-237.
- Çetin, Yalçın, (2020). "Göç Etiği", *Göç Ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, (Ed. Mehmet Ali Kirman-İlbey Dölek), Ankara: Astana Yayınları, 59-69.
- Davud A. Mustafa, Haşir A. Abdusselam, Jibrail B. Yusuf (2018). "İslâm Ekonomisi ve Kavâid-i Fıkhiyye ile İlişkisi", Çev. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 / 309-336.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, (1991). "Amel", DİA, Cilt 3, İstanbul: TDVY, s. 16-20.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, (2007). "Örf", DİA, 34, İstanbul: TDVY, s. 87-93.
- Ergin, Feridun, (1973). *Ak İktisat Ansiklopedisi*, İstanbul: Sermet Matbaası.
- Eskicioğlu, Osman, (1999). *İslam Ve Ekonomi*, İzmir: Çağlayan Matbaası.
- Günay, H. Mehmet, (2010). "Şüphe", DİA, 39, İstanbul: TDVY, s. 263-265.
- Güney, Semra - Mandacı, Gamze, (2009). "Makyavelizm Ve Etik Algısı İlişkileri: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma", *H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/283-104.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseyinî) el-Hamevî el-Mısırî, (1405/1985). *Ğamzü uyûni'l-beşâir alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut. Cilt 1.
- Hume, David, (2016). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- İbn Haldûn, (1968). *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, (1991). *İlâmü'l-muvâkkı'în 'an Rabbi'l-âlemin*, nşr. M. Abdüsselâm İbrâhim, Beyrut: Cilt 3.

İbn-i Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed bin Mûkerrem, (1968). *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Cilt 3.

İbn Nüceym, Zeynuddin b. İbrahim, (1983). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (Nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız), Dimaşk.

Kahraman, Abdullah – Karademir, Rumeysa, (2018). "Sivas Mebusu Ahmed Şükrü Bey'in Tevşih-i Kavâid-i Fıkhiyye Adlı Risalesi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2/2, 1-50.

Karabulut, Ali N., (2013). *Tüketicilerin Algılanan Risk Değişkeni Karşısında İnternette Alışveriş Yapma Eğilimlerinin Ölçülmesi: Beklenen Fayda Teorisine Karşı Beklenti Teorisi*, Muğla: Doktora Tezi.

Karâfî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris b. Abdurrahman, (ts). *Envâru'l-Burûk fî Envâi'l-Furûk*, Beyrut: Cilt 1.

Kâsânî, Alâuddîn Ebu Bekr b. Mes'ûd, (1982). *Bedâi'u's-Sânâi' Fî Tertîbi's-Şerâi'*, Beyrut: yey.

Kehrer, Marx, Engels, Durkheim, Weber, Bendix, Geertz, Robertson, Turner, Glock, Vrijhof, (1998). *Din Sosyolojisi*, (Der. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş), Ankara: Vadi Yayınları.

Kutlu, Erol-Eşkinat, Rana, (2002). *Dünya Ekonomisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kızılkaya, Necmettin, (2005). *Kâsânî'nin Bedâyi' İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniv. SBE.

Leknevî, (1310). *Kamerü'l-aķmâr*, İstanbul.

Mecelle, md. 1-100.

Machiavelli, Nicholo, (2006). *"Prens"*, Türkçesi: Harun Mutluay, Bordo Siyah Klasik Yayınlar.

Mandacı, Gamze, (2007). *Makyavelist Tutumların Etik Algısı Ve Demografik Faktörler Açısından Değerlendirilmesi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma*, Yüksek (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniv. SBE.

Onur, Mehmet, (2019). *İslam Hukukunda Ehliyet Arızaları ve Sefeh*, İstanbul: Kitabı Yayınları.

Onur, Mehmet, (2018). *İslam Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*, Ankara: Astana Yayınları.

Özen, Şükrü, (2004), "Meşakkat", DİA, Cilt 29 İstanbul: TDVY, s. 357-360.

Özsoy, İsmail, (1995). "Faiz", DİA, Cilt 12 İstanbul: TDVY, s. 110-120.

Pala, Ali İhsan, (2009). *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara:.

Pehlivan, Meriç, (2016). "Din - Ekonomi İlişkisi İle Bu İlişkinin Toplumların Ve Bireylerin Davranışlarındaki Yansımaları", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 36/13-35.

Rızâ, M. Reşîd. (1999). *Tefsîrü'l-Menâr*, Beyrut: Cilt 3.

- Sunar, Cavit. (1973). *İslam Felsefesinin Yunan Kaynakları ve Kozalite Meselesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Surûş, Abdülkerim, (1990). *İlim ve Felsefeye Giriş*, Terc. Barış Güler. Ankara: Endişe Yayınları.
- Suyutî, (1987). *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut.
- Sübkî, Tâceddin, (1991). *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Cilt 1.
- TDK, Türk Dil Kurumu, "İktisat, Ekonomi" erişim: 03.10.2021. <https://sozluk.gov.tr/>
- TDK, Türk Dil Kurumu, "Etik" erişim: 03.03.2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Teftâzânî. (1998). *et-Telvîh*. (nşr. M. Adnân Derviş), Beyrut: Cilt 2.
- Türkeri, Mehmet (2008), *Etik Kuramları*, (der.), Ankara: Lotus Yayınları.
- Uludağ, Süleyman, (2010). *İslâm'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Weber, Max, (1986). *Sosyoloji Yazıları*, (haz. H.H. Gerth ve C. Wright Mills, çev. Taha Parl), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Yavuz- Erkan, Suat-Tokucu, (2006). "Post Keynesyen İktisat ve Belirsizlik", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Sy 1, , XXI, 147-161.
- Yelek, Kamil, (2015). "Hanefî Mezhebinde Örfün Hükümlere Etkisi", *Dergiabant (Aibü İlahiyat Fakültesi Dergisi)*. 3/3:6, 3:85-99.
- Yıldırım, Mustafa, (2012). "Vedia", *DİA*, 42, İstanbul: TDVY, s. 596-598.
- Zaim, Sabahattin, (ts). *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayını.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, (1387/1968). *el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-âm*, Beyrut: Cilt 2.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahadır, (1982). *el-Mensûr fî'l-Kavâid*, (Nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmud), Kuveyt: Cilt 1.